

FÖLDI PÁL főiskolai tanársegéd:

A MARXI—LENINI MATERIALISTA DIALEKTIKA LÉNYEGE: AZ ELLENTÉTEK EGYSÉGE ÉS HARCA

(Az ellentmondás törvényének néhány kérdése)

Az ellentmondás törvényének szisztematikus elemzése és logikai tárgyalása a marxi—lenini materialista dialektika összes részeinek, vonásainak, elemeinek stb. elválaszthatatlan egységén és kölcsönös kapcsolatán épül fel, mert csakis ezen az alapon érhető el vagy legalábbis közelíthető meg a probléma helyes, tudományos megoldása. Helytelen, kifejezetten dogmatikus, metafizikus, ezért tehát tudománytalan eljárási mód az, amikor a dialektika egy-egy részét, bizonyos elemét vagy vonását önkényesen kiragadják és önmagában, a materialista dialektika egészétől függetlenül akarják megérteni, felhasználni és alkalmazni. E törekvés hívei a dialektikát egyes »önálló« vonások, egymástól független törvények, bizonyos filozófiai kategóriák vagy meghatározások mechanikus, gépies kombinációjának tekintik, és alkalomszerűen kiragadott tételek »odaillesztésével«, sokszor vulgáris magyarázatával vélik megoldottnak a dialektika konkrét alkalmazását. Ezeket arról is meg lehet ismerni, hogy örökös panaszuk van a materialista dialektikára, nemcsak nehéznek, hanem érthetetlennek, felfoghatatlannak is tekintik azt. Ezek hibája — képletesen kifejezve — abban van, hogy a fáktól nem látják vagy nem akarják látni az erdőt.

A materialista dialektika jellemző sajátossága és igen fontos vizsgálati követelménye az, hogy a marxista—leninista filozófiát valamennyi részeinek elválaszthatatlan egységében és kölcsönhatásában kell tanulmányozni és elsajátítani, felhasználni és alkalmazni.

Ennek az alapelvnek megfelelően mindenekelőtt azt kell megvizsgálunk, hogy az ellentmondás törvénye milyen helyet foglal el, milyen szerepet játszik a marxi—lenini materialista dialektikában. Ezzel együtt felmerül a dialektikus mozgási, változási, fejlődési törvények kölcsönös viszonyának problémája.

1. Az ellentmondás törvénye és a materialista dialektika

Lenin életművének, a leninizmusnak egyik alapvonása a materialista dialektikának mint tudománynak meghatározása és kimunkálása. Az objektív valóság dialektikájának feltárásában és megismerésében

Lenin nagy figyelmet fordított az ellentmondás problémájára, s az ellentmondás törvényét a materialista dialektika lényegeként fogta fel és határozta meg. Vitathatatlanul igazolják ezt azok a megállapítások, amelyeket Lenin a *Filozófiai füzetek*-ben tett.

»Az egységes kettéhasadása és ellentmondás részeinek a megismerése — ez a dialektika *veleje* (egyik lényege, egyik főbb, ha ugyan nem a legfőbb sajátossága vagy vonása)...

Azt, hogy helyes-e a dialektika tartalmának ez az oldala, a tudomány történetével kell ellenőrizni. A dialektikának erre az oldalára rendszerint nem fordítanak elég figyelmet (például Plehanov): az ellentétek azonosságát nem a *megismerés törvényének* (és az objektív világ törvényének), hanem *példák* összegének tekintik, „például az árpaszem”, „például az őskommunizmus”. Ezt teszi Engels is. De csak a „közérthetőség kedvéért”...

A matematikában: + és —. Diferenciál és integrál.

A mechanikában: hatás és ellenhatás.

A fizikában: pozitív és negatív elektromosság.

A kémiában: atomok egyesülése és disszociációja.

A társadalomtudományban: osztályharc« [1].

A *Filozófiai füzetek* más helyein pedig ezeket olvashatjuk:

»A dialektikát röviden úgy határozhatjuk meg, mint az ellentétek egységéről szóló tanítást. Ezzel kimerítettük a dialektika velejét, ez azonban magyarázatra és kifejezésre szorul« [2].

„A dialektika különösen — nem más, mint a magábanvaló dolog (Ansich), lényeg, szubsztrátum, szubsztancia — és a jelenség, „másértvaló-lét” ellentétének a tanulmányozása. (Itt is egymásba való átmenetet, átfolyást látunk: a lényeg megjelenik, a jelenség lényegi.) Az emberi gondolkodás végtelenül mélyül — a jelenségtől a lényeghez, — hogy úgy mondjuk — az elsőrendű lényegtől a másodrendű lényeghez és így tovább, *vég nélkül*. A tulajdonképpeni dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik: nemcsak a jelenségek múlnak el, vannak mozgásban, folynak, hanem a dolgok *lényegi* is, ezeket is csak feltételes határok választják el egymástól, éppúgy mint a jelenségeket« [3].

Mit jelent az és mi következik abból, hogy a materialista dialektika lényege, veleje, legfőbb sajátossága vagy vonása az ellentmondás problémájában, végső elemzésben az ellentmondás törvényében keresendő és jelölhető meg?

E kérdés megértéséhez minden bizonnyal közelebb jutunk, ha megvizsgáljuk a dialektikus mozgási, változási és fejlődési törvények kölcsönös kapcsolatát, belső összefüggését és viszonyát. [Esetleges félreértésekre számítva megjegyzem, hogy a vázolt probléma tárgyalásában a téma megszabta lehetőségek korlátoltsága és más érthető okok miatt meg kell elégednünk egy viszonylag egyszerűbb és lényegében utalásszerű magyarázattal és fejtegetéssel.]

Általában véve a dialektikus fejlődéstörvények rendkívül szervesen összefüggenek egymással, egymáshoz kapcsolódnak, egymással való legteljesebb egységben léteznek. Az ellentmondás törvényének megkülönböztetett helye és szerepe van ebben az egységben.

Lenin tételéből, mely szerint az ellentmondás törvénye kimeríti a dialektika lényegét, logikusan következik az, hogy *a dialektika minden más törvénye lényegében visszavezethető az ellentmondás törvé-*

nyére, mert a dialektika más törvényei tulajdonképpen e törvény megnyilvánulásai. Ezért tekintette Lenin az ellentmondás törvényét a dialektika magvának [4].

Mit jelent az, hogy a materialista dialektika minden más törvénye és tulajdonképpen valamennyi ún. páros kategóriája lényegében visszavezethető az ellentmondás törvényére?

Minden kétséget kizáró ellentmondás nyilvánul meg például a mennyiségi és minőségi változás dialektikus folyamatában, amikor is a mennyiségi és minőségi változás kölcsönösen áthatja egymást: a mennyiség átcsap minőségbe és a minőség ugyancsak átmegegy mennyiségbe.

Vitathatatlan ellentmondásokra bukkanunk továbbá a tagadás tagadásának törvényében, ahol látszólagos, de magasabb fokon való megismétlése nyilvánul meg a réginek, vagyis látszólagos visszatérés történik a régihez.

Szembetűnő az ellentmondás a különböző dialektikus kategóriák viszonyában: az anyag és tudat, a szükségszerűség és véletlen, a lényeg és jelenség, az általános és egyes, a tartalom és forma stb. kategóriáinak ellentmondása.

A marxi—lenini materialista dialektika az ellentmondás törvényén épül fel, s ez a következőkkel bizonyítható:

A természetben és a társadalomban minden tárgy és minden jelenség — közvetlenül vagy közvetve — összefügg egymással és kölcsönösen feltételezi egymást. Az összefüggés és kölcsönös feltételezettség azonban nem egymásmellettséget, hanem egymásra való hatást, tehát kölcsönhatást jelent. E kölcsönhatásban már kifejeződik a mozgás, mert mozgás nélkül nem képzelhető el kölcsönhatás.

A fenti gondolatmenet Engels szavaival így foglalható össze:

»Abban, hogy... a testek összefüggésben állanak, már benne foglaltatik az, hogy egymásra hatnak, és éppen ez az egymásra való hatásuk a mozgás« [5].

Lenin ugyanerről a gondolatsorról a következőket írta:

»Minden egyes jelenség valamennyi oldalának kölcsönös függése és legszorosabb, felbonthatatlan összefüggése... a mozgás egységes, törvényszerű világfolyamatát adja...« [6].

Már az összefüggésben mint a kölcsönhatásban megvan az ellentmondások mozgása, de maga a mozgás kifejezetten ellentmondás.

Erre vonatkozóan írja Hegel *A logika tudománya* című művében a következőket:

»A mozgás maga a meglévő ellentmondás« [7].

Megjegyzem itt, hogy Lenin a *Filozófiai füzetek*-ben megemlíti, hogy Csernov mint Hegel metafizikus ellenfele lépett fel a filozófiai irodalomban, s a fenti koncepcióval szemben tagadta a mozgás dialektikus — ellentmondásos természetét. Szerinte a mozgás azt jelenti, hogy egy test egy adott pillanatban az egyik helyen, egy másik, következő pillanatban pedig másik helyen van. Lenin bírálva Csernov meta-

fizikus felfogását a mozgásról, azt mondotta, hogy Hegellel szemben ez az ellenvetés helytelen, mert:

- a) a mozgás *eredményét* írja le, nem pedig *magát* a mozgást;
- b) nem mutatja meg, nem tartalmazza a mozgás *lehetőségét*;
- c) úgy tünteti fel a mozgást, mint *nyugalmi* állapotok összegét, kapcsolatát, vagyis nem küszöböli ki a (dialektikus) ellentmondást, hanem csak eltakarja, elődázza, elködösíti, elleplezi.

E bírálattal kapcsolatban Lenin szinte szóról-szóra megismétli Hegel szavait:

»A mozgás ellentmondás, ellentmondások egysége« [8].

A mozgás tehát mint ellentmondás — mondjuk az egyszerű helyváltoztató, a mechanikus mozgás — azt jelenti, hogy a mozgó tárgy egyidőben egy meghatározott helyen (ponton) van és nincs is ott, mert ugyanakkor már egy másik helyen (ponton) van.

A *dialektikus mozgás* általában változás, az anyag mozgása: az *anyag változása*. A mozgásról mint változásról Engels a következőket írja:

»A mozgás legáltalánosabb értelmében véve, azaz az anyag létezési módjának, elidegeníthetetlen tulajdonságának felfogott mozgás, a világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magában foglal, a pusztá helyváltoztatástól a gondolkodásig...« [9]. (A kiemelés tőle: F. P.)

»A mozgás, az anyagra alkalmazva, annyi mint *változás egyáltalában*« [10].

Vajon ezzel már kimerült a dialektikus mozgás? Ezzel már mindent megmondtunk, amit arról tudni lehet és tudni kell?

Azzal, hogy meghatároztuk a dialektikus mozgást, mint az anyag változását, még csak fel sem vetettük a mozgás, a változás *irányát*. De ha meghatározzuk ezt az irányt, ezzel a számunkra most különösen fontos problémához: a *fejlődés* meghatározásához jutottunk el.

A fejlődés problematikájával kapcsolatban mindenekelőtt fel kell figyelünk arra, hogy a fejlődésnek kétféle koncepciója van. Lenin *A dialektika kérdéséhez* című tanulmányában azt írja, hogy a fejlődés két alapvető koncepciója (felfogása): a fejlődés mint csökkenés és növekedés, mint ismétlés és a fejlődés, mint ellentétek egysége (az egységes kettéhasadása egymást kölcsönösen kizáró ellentétekre és ezek kölcsönös viszonya). »A mozgás előbbi koncepciója homályban hagyja az önmozgást, hajtóerejét, forrását, motívumát (vagy *kívülre* helyezi azt a forrást — isten, szubjektum stb.) Az utóbbi koncepció éppen az „ön”-mozgás *forrásának* megismerésére irányítja a legfőbb figyelmet. Az első koncepció holt, szegényes, száraz. A második — eleven« [11].

Nem nehéz felismerni, hogy Lenin a fejlődés két alapvető koncepciójában a metafizikát és a dialektikát különböztette meg.

Ezek alapján hasznosnak tűnik a fejlődés metafizikus és a fejlődés dialektikus koncepciójának összehasonlítása. Ehhez az összehasonlításhoz azonban meg kell vizsgálnunk a fejlődés metafizikus és dialektikus felfogását külön-külön.

Már az idézett lenini megállapításból is érthető, hogy a metafizikus koncepció nem jelenti *általában* a fejlődés tagadását. Ugyanúgy nem jelenti, mintahogy nem jelenti a metafizikus koncepció a mozgás és a változás *általános* tagadását sem.

De a metafizikus koncepció (mint például a XVIII. századi francia materialista gondolkodók vagy Feuerbach) *egyrészt* mereven elszakítja, elszigeteli a mozgást, a változást és a fejlődést egymástól, nem tudja ezeket dialektikus egységükben és kölcsönhatásukban felfogni, vagyis nem tudja meghatározni a mozgást, mint változást és a változást, mint fejlődést; *másrészt* az önmagában felfogott mozgást, változást és fejlődést helytelenül határozza meg. Mert a metafizikus koncepció szerint a mozgás *csak* mechanikai mozgás, tehát helyváltoztató mozgás és semmi más; a változás *csupán* mennyiségi változás, de a mennyiség nem csaphat át minőségbe, és a minőség sem csaphat át mennyiségbe; a fejlődés pedig aligha hasonlít a valóságos, az objektív fejlődéshez.

A fejlődés metafizikus koncepciója a következő alapvető mozzanatokot tartalmazza:

a) A metafizikusok a fejlődést mint csökkenést, mint egyszerű ismétlődést, vagy mint bizonyos körforgást fogják fel; tehát tagadják a fejlődés szakadatlanágát és objektív, azaz egészében haladó, felfelé ívelő irányát.

b) Az így felfogott és mélységesen eltorzított fejlődésnek is homályban hagyják a hajtóerejét, forrását, kiinduló pontját, belső tartalmát, vagy a tárgyakon és a jelenségeken kívülre helyezik ezt a forrást: mozdulatlan mozgató, ami Aristotelesnél a formák formája volt -- vagyis az isten.

c) A metafizikusok ezen a ponton, tehát akkor, amikor a fejlődés igazi alapját, valóságos forrását: az ellentétek belső egységét és harcát, vagyis az ellentmondást nem tudják felfogni és meghatározni, — tehát akkor, amikor teljesen tagadják az ellentmondás törvényét — az idealizmus, a vallás, a papi maszlag, a papi butítás talajára csúsznak át. Más szóval a logikailag végigvitt metafizikus koncepció a fideizmus, a vallás támogatását, az isten igazolását jelenti.

A fejlődés metafizikus koncepciójával szemben dialektikus materialista módon válaszoljunk arra a kérdésre, hogy mi a fejlődés.

A fejlődés lényegében nem más, mint az anyag változásának objektív iránya. Ezzel azonban csak a fejlődés lényegét határoztuk meg, de ez a meghatározás kiegészítésre és magyarázatra szorul. Viszont elfogadhatjuk kiindulópontként, s ennek alapján ki kell fejtenünk a fejlődés dialektikus koncepciójának alapvető mozzanatait.

a) A materialista dialektika, szemben a fejlődés metafizikus koncepciójával, a fejlődést mint objektív irányú, felfelé ívelő, spirális vonalhoz, végnélküli körsorhoz hasonlítható változást fogja fel.

Ez azt jelenti, hogy a fejlődés nem egysíkú, nem egyenes vonalú, hanem tele van fellendülésekkel és visszaesésekkel, emelkedésekkel és hanyatlásokkal, előretörésekkel és visszavonulásokkal, szakadatlan-ságokkal és törésekkel stb., stb.

De ha valaki meghúzza a spirális középtengelyét, megkapja azt az egyenes vonalat, amely nem vízszintes és nem is önmagába visszatérő, hanem ferde és felfelé ívelő, de végnélküli vonal.

b) A materialista dialektika ugyanakkor helyesen határozza meg

a fejlődés alapját, forrását, kiinduló pontját és belső tartalmát is. Mert a fejlődés dialektikus koncepciója szerint a fejlődés alapja, oka, forrása, kiindulópontja stb. nem a külső ún. mozdulatlan mozgató, vagyis az isten, hanem a fejlődő tárgyak és jelenségek belső tartalmát jelentő ellentétek egysége és harca, vagyis az ellentmondás. Más szóval a materialista dialektika a fejlődés hajtóerejének, forrásának, belső tartalmának a tárgyakban és jelenségekben meglévő ellentétek egységét és harcát, röviden az ellentmondást tekinti.

c) A fejlődés dialektikus koncepciója szerint nincs tehát szükség semmiféle ún. külső mozgatóra, mozdulatlan mozgatóra, vagyis istenre. Ennyit általában a fejlődés metafizikus és dialektikus koncepciójáról.

Miben áll tehát a dialektikus fejlődéstörvények és kategóriák kölcsönös viszonya?

Minden tárgy és minden jelenség az ellentmondásokban és az ellentmondások által létezik. De egyáltalán minden mozgás és változás az ellentmondásokra vezethető vissza. Az összefüggés is, a mozgás is, a változás is, a fejlődés is csak azért van, mert ellentmondást fejez ki. *Az ellentmondás törvénye tehát kifejezi a materialista dialektika lényegét és nekünk a dialektika minden más törvényeinek és kategóriáinak elemzésében az ellentmondás törvényéből kell kiindulnunk.*

Ezen az alapon kell részletesebben elemeznünk az ellentmondás törvényét.

2. Az ellentétek belső egysége és harca: az ellentmondás törvénye

Mit fejez ki az ellentmondás törvénye?

Az ellentmondás törvénye kifejezi a tárgyak és jelenségek mozgásának, változásának, fejlődésének alapját, forrását, tartalmát képező ellentétek egységének és harcának belső, kölcsönös, tartós, lényeges, szükségszerű összefüggését és viszonyát. *Az ellentmondás törvénye minden dialektikus mozgás, változás, fejlődés szükségszerű folyamatainak kifejeződése, tükröződése.*

Mit jelent az ellentmondás törvényének ez a meghatározása?

Főleg azt, hogy minden ellentmondás magában foglalja *egyrészt* az ellentétek belső egységét, *másrészt* az ellentétek harcát, tehát az ellentétek mindkét oldalát, mindkét vonatkozását.

De mit fejez ki az ellentét fogalma?

Az ellentét fogalmi körébe tartoznak: a tárgyak és jelenségek ellentétes, vagyis különböző oldalai, tényezői, elemei (mint például a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak, az elnyomók és az elnyomottak, az uralkodók és az alárendeltek, a burzsoázia és a proletariátus stb. a kapitalizmusban), tulajdonságai (mint például az áru használati érték és érték tulajdonsága stb.), tendenciái (mint például a nemzet fejlődésének két tendenciája az imperializmusban), vagy meghatározásai (mint például a szükségszerű és a véletlen, az általános és az egyes stb. ellentétes meghatározásai). Az ellentétek lehetnek tehát különböző, egymással ellentétes oldalak, tényezők, elemek, tulajdonságok, tendenciák vagy meghatározások [12].

Az így felfogott ellentéteknek két vonatkozása van: az ellentétek belső egységet alkotnak és az ellentétek egymással harcban állanak.

Mit jelent az ellentétek belső egysége?

Az ellentétek elválaszthatatlanul összefüggenek egymással, kölcsönösen feltételezik egymást, egymáshoz tartoznak, csak egymás által létezhetnek. Egyszóval az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek elválaszthatatlanul kapcsolatban állnak egymással, kölcsönösen feltételezik egymást.

Mit jelent az ellentétek harca?

Azt, hogy az ellentétes, vagyis a különböző oldalak, tulajdonságok, elemek, tendenciák, tényezők vagy ellentétes meghatározások nemcsak együtt léteznek, hanem — és ez az ellentétek fontosabb vonatkozása — kölcsönösen ki is zárják egymást, vagy egymás kölcsönös megszüntetésére törekszenek, egymást kölcsönösen előbb-utóbb megszüntetik, vagy kölcsönösen átcsapnak a maguk ellentétébe. Általánosságban, filozófiailag véve, az ellentétek harca kifejezi a tárgyak és jelenségek belső ellentéteinek, vagy azok külső ellentéteinek kölcsönös kapcsolatát és meghatározott viszonyát. Természetesen az ellentétek harca, amely végtelenül sokféle lehet, — az adott tárgyaknak és jelenségeknek megfelelően — mindig konkrét formában nyilvánul meg.

De az ellentétek harcát nem szabad elvonatkoztatni az ellentétek belső egységétől, mert a belső egység és a harc egymástól elválaszthatatlanok és együtt fejezik ki az ellentmondást.

Lenin azt mondta, hogy a dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely magában a tárgyak lényegében rejlik. Ezt a gondolatot azért idézem fel újra, mert Lenin számára soha nem volt kétséges, hogy a tárgyak és jelenségek lényegében az ellentétek belső egysége és az ellentétek harca rejlik, s ez képezi az ellentmondás törvényét, mert kifejezi a tárgyak és jelenségek tartós, lényegi. szükség-szerű, belső összefüggéseit és folyamatait.

Mindez világosan kitűnik a materialista dialektika elemeire vonatkozó lenini fejtegetésből. [Az összefüggések és a teljesség kedvéért idézem azokat a részeket is, amelyek nem vonatkoznak kifejezetten az ellentmondás problémájára.]

»Részletesebben talán így lehetne ismertetni ezeket az elemeket:

1. a vizsgálódás *objektivitása* (nem példák, nem kitérések, hanem a dolog önmagában);

2. e dolog más dolgokra való sokféle *vonatkozásának* egész összessége;

3. ennek a dolognak (illetőleg jelenségnek) *fejlődése*, saját mozgása, saját élete;

4. belsőleg ellentmondó *tendenciák* (és oldalak) ebben a dologban;

5. a dolog (jelenség stb.) mint *ellentétek* összege és *egysége*;

6. ezeknek az ellentéteknek *harca*, illetőleg kibontakozása, a törekvések ellentmondó volta stb.,

7. az analízis és szintézis egyesítése, — egyes részek szétbontása és e részek összessége, teljes összegezése;

8. minden dolog (jelenség stb.) vonatkozásai nemcsak sokfélék, hanem általánosak, egyetemesek is. Minden dolog (jelenség, folyamat stb.) összefügg *mind egyikkel*;

9. nemcsak az ellentétek egysége, hanem *MINDEN* meghatározás, minőség, vonás, oldal, tulajdonság *átmenete minden* másikba (ellentétébe?);

10. új oldalak, vonatkozások stb. feltárásának végtelen folyamata;

11. a dolog, a jelenségek, a folyamatok stb. emberi megismerésének végtelen elmélyülési folyamata, a jelenségektől a lényeghez és a kevésbé mély lényegtől a mélyebbhez;

12. az egyidejű létezésről az oksághoz és az összefüggés és kölcsönös függés egyik formájától másik, mélyebb, általánosabb formájához;

13. az alacsonyabb fok bizonyos vonásainak, tulajdonságainak stb. ismétlődése magasabb fokon és

14. látszólagos visszatérés a régihez (a tagadás tagadása);

15. a tartalom harca a formával és megfordítva. A forma levetése, a tartalom átalakítása;

16. a mennyiség átmenete minőségbe és vice versa.

(A 15. és 16. a 9. *példái*)« [13].

A lenini gondolatmenettel teljes összhangban írta Marx a következőket:

»A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma egymáshoz tartozó, egymást kölcsönösen feltételező, elválaszthatatlan mozzanatok, de egyúttal egymást kizáró, illetve ellenkező végletei, azaz pólusai egy és ugyanannak az érték kifejezésnek...« [14].

A fentiekben kifejtett bizonyítási eljárás túlmenőleg egy önálló példán is megkísérlem levezetni az ellentétek belső egységének és harcának dialektikáját. E példát szánom perdöntőnek az ellentmondás tudományos dialektikus materialista értelmezése és meghatározása szempontjából.

Egy meglehetősen elhanyagolt, de igen fontos problémát vetek fel, azonban a kérdést csak mint példát elemzem. A példában az államról, mint társadalmi jelenségről, s ezen belül a diktatúra és a demokrácia objektív viszonyáról lesz szó.

Az állam a diktatúra és a demokrácia belső egysége és harca által létezik. Tehát minden államban megvan a diktatúra és a demokrácia ellentmondása. Enélkül az ellentmondás nélkül nincs állam. Elég, ha hiányzik az egyik, mondjuk a diktatúra, már akkor megszűnik a másik is — a demokrácia. Mind a diktatúra, mind a demokrácia állami fogalom és csakis együtt léteznek, de egyben kölcsönösen ki is zárják egymást: a diktatúra kizárja a demokráciát és a demokrácia kizárja a diktatúrát. Miként azonban minden állam — osztályállam, ennek megfelelően minden demokrácia — osztálydemokrácia és minden diktatúra — osztálydiktatúra. Az államnak megfelelően tehát mind a demokrácia, mind a diktatúra osztályfogalom, vagyis az államnak, azaz a demokráciának és a diktatúrának osztálytartalma van.

Vegyük talán szemügyre a burzsoá állam és a proletár állam fejlődését a vázolt alapelvek szerint.

A burzsoá állam esetében is megvan a diktatúra és a demokrácia ellentéteinek belső egysége, de megvan a kettő harca is. A burzsoá állam fejlődését általában az jellemzi, hogy a kisebbség, a burzsoázia számára van demokrácia, és a többség, a proletariátus, a dolgozó tömegek számára nincsen demokrácia, csupán számukra diktatúra van. Általában a burzsoá állam fejlődésének az az iránya, hogy a demokrácia egyre szűkül, s a diktatúra egyre bővül. Mikor már az ellentétes oldalak annyira eltolódnak, hogy lényegében a demokrácia teljesen kiszorul, az ellentétek, a szocialista forradalom révén átsapnak a maguk ellentétébe: a burzsoá diktatúra romjain létrejön a proletárdiktatúra és a burzsoá demokráciát felváltja a proletár demokrácia.

A proletár állam esetében ugyancsak megvan a diktatúra és a demokrácia belső egysége, de ugyanakkor fennáll a kettő kibékíhetetlensége, tehát harca is. Ilyenformán a proletárállam is a diktatúra és a demokrácia ellentmondása alapján létezik és fejlődik. De a proletárdiktatúra a többség, a munkásosztály és szövetségesei diktatúrája a kisebbség, a burzsoázia felé, és a proletár demokrácia a többség számára jelent demokráciát a proletár államban.

A proletár államnak az a fejlődési iránya, hogy a demokrácia egyre szélesedik, s a diktatúra egyre szűkül, míg végül is a társadalom fejlődésének megfelelően — megszűnik. De a demokrácia sem marad fenn önmagában, hanem a diktatúrával együtt — a kommunizmus teljes győzelmének időszakában megszűnik a demokrácia is, vagyis *elhal az állam*.

Ezzel kapcsolatban írta Lenin a következőket:

»A proletariátus diktatúrája, a kommunizmusba való átmenet időszaka, először adja meg a demokráciát a nép, a többség számára, és egyben szükségképpen elnyomja a kisebbséget, a kizsákmányolókat. Csak a kommunizmus képes valóban teljes demokráciát biztosítani, és minél teljesebb lesz a demokrácia, annál hamarabb válik majd feleslegessé és hal el magától« [15].

Az elmondottak alapján meg kell jegyezni, hogy teljesen képtelenség és rendkívül megtévesztő dolog a »tiszta« demokrácia, a diktatúra nélküli demokrácia, a »teljes«, a »szabad«, az »igazi« stb. demokrácia követelése és hangoztatása, miként az manapság gyakorta felmerül és különböző változatokban elő-elő bukkan. [Érdemes lenne e problémának nagyobb helyet biztosítani, de nem térhetünk el túlságosan az alaptémától.]

Az ellentmondás alapján végbemenő mozgás, változás, fejlődés dialektikus materialista felfogása és meghatározása szempontjából figyelemreméltó és felhasználható az a hegeli megállapítás, mely szerint *a tárgy és jelenség ha nem képes elviselni önmagában az ellentmondást, tönkre megy az ellentmondásban* [16].

Az elmondottakkal kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk, hogy *az ellentmondásnak csak egy meghatározott, objektíve adott egységen belül van értelme*, (mert az a kérdés, hogy milyen ellentmondás

van mondjuk Budapest és egy giliszta között — értelmetlenség és komolytalan kérdés). *De egy objektíve adott egységen belül már a különbség is — a lényegtelen és a lényeges különbség is — ellentmondás, már a különbség is kifejezi, magában rejti az ellentmondást.*

Az ellentétek belső egysége és harca tehát már akkor is ellentmondást jelent, ha az ellentétek lényegtelen vagy lényeges különbségekként szerepelnek [17].

Ebből az következik, hogy elvont, abszolút, teljes azonosság nincs, nem lehet, csupán olyan azonosság van, amely magában foglalja a különbséget, tehát az ellentmondást is, mert a különbség, ha dialektikusan fogjuk fel, már tételezett ellentmondást jelent. Más szóval az azonosság mindig viszonylagos és soha nem abszolút. Mert *egyrészt* minden azonos önmagával, de egyben különbözik is önmagától, tehát egyben nem is azonos önmagával; *másrészt* valami azonos lehet egy másikkal, de különbözik is a másiktól, tehát nem is azonos azzal. Ezzel kapcsolatban írta Engels az *Anti-Dühring*-ben, hogy: egy lény minden pillanatban ugyanaz és mégis más.

Például az ember azonos önmagával, de nem is azonos, tehát különbözik is önmagától, mert szakadatlanul változik, állandóan átalakul. Egyben egy meghatározott ember azonos egy másik emberrel, — mondjuk Péter azonos Pállal —, mert mind a kettő ember, de különbözik is attól, tehát nem is azonos azzal, mert Péter nem Pál és Pál nem Péter.

Az azonosság és a különbség dialektikus kapcsolata különösen ismeretelméletileg indokolt és fontos. Mert *ismeretelméletileg az azonosság és a különbség dialektikus kapcsolatának két vonatkozását, két oldalát, két összefüggését lehet (és kell) megkülönböztetnünk.*

Ismeretelméletileg a logikus (és dialektikus) gondolkodás szempontjából meg kell különböztetnünk:

1. az azonosság és a különbség azonosságát és
2. az azonosság és a különbség különbségét.

A vizsgálódás feladatai határozzák aztán meg azt, hogy az azonosság és a különbség dialektikus kapcsolatának melyik vonatkozását emeljük ki. De soha nem szabad eltekintenünk az azonosság és a különbség dialektikájának egyik vonatkozásától sem.

Lenin például a *Filozófiai füzetek*-ben kiemelve a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének azonosságát — a következőket írta:

»Marx nem hagyott hátra *Logikát*, de hátrahagyta a *Tőke* *logikáját*, és ezt alaposan fel kellene használni a szóbanforgó kérdésben. A *Tőkében* egy diszciplinára van alkalmazva annak a materializmusnak logikája, dialektikája és ismeretelmélete (nem kell három szó, ez egy és ugyanaz), amely átvett mindent, ami Hegelben értékes volt és továbbfejlesztette azt« [18].

Csak megjegyzem, hogy amikor Lenin kiemelte a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének azonosságát, voltaképpen arra utalt, hogy ez az azonosság Marx *A tőke* című művé-

ben valósult meg, főleg azért, hogy ebben az esetben a történeti és logikai sorrend (Áru — pénz — tőke: az abszolút értéktöbblet termelése és a relatív értéktöbblet termelése) teljesen egybeesik.

Az a körülmény azonban, hogy Lenin ebben a konkrét összefüggésben kiemelte a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének azonosságát, nem jelenti azt, hogy más összefüggésben ne lehetne kiemelni a logika, a dialektika és az ismeretelmélet azonosságának és különbségének különbségét is. Sőt bizonyos körülmények között, mondjuk a logika, a dialektika és az ismeretelmélet tárgyának meghatározásánál vagy kategóriáinak elemzésénél szükségszerű e három tudományág azonossága és különbsége különbségének kiemelése; természetesen anélkül, hogy az azonosságról — főleg arról, hogy mindhárom elmélete materialista — megfeleldkeznénk [19].

Befejezve az azonosság és különbség dialektikus kapcsolatának elemzését, az ellentmondás meghatározását tisztázottnak tekintve szükségesnek tűnik, hogy az elmondottakból levonjuk a megfelelő következtetéseket. E következtetések levonása és elemzése közben bírálat tárgyává kell tennünk egynéhány ezekkel kapcsolatos filozófiai álláspontot; többek között Sztálin állásfoglalását az ellentmondás törvényének értelmezéséről.

Ami Sztálint illeti, ő — mint ez halála óta kiderült, de különösen az SzKP XX. kongresszusa alapján nyilvánvalóvá vált — helytelenül fogta fel az ellentmondás törvényét. Az ő felfogásának helytelensége többirányú, ezért csak a legfontosabb vonatkozásokra térek ki.

A legnagyobb hiba kétségtelenül abban áll, hogy Sztálin az ellentmondás törvényét mint az ellentétek »harcát« határozta meg. E kérdéssel kapcsolatban Sztálin eljárási módjára jellemző, hogy Lenin filozófiai műveiből csak azt vette figyelembe és csak azt idézte, ami az ellentétek harcával kapcsolatos. Így például *A dialektikus és a történelmi materializmusról* című tanulmányában miután az ellentétek belső egységéről, mint az ellentmondás egyik, bár nem fő oldaláról még csak említést sem tesz — úgy állítja be a dolgot, mintha Lenin is azon az állásponton lett volna, hogy az ellentmondás törvénye kimerül az ellentétek harcában. Ennek megfelelően Lenin *A dialektika kérdéséhez* című művének egy részét úgy idézte, hogy az idézetből az ellentétek belső egysége kimaradt, s csak az ellentétek »harc« került be az említett tanulmányba [20].

Ezzel kapcsolatban nem lehet egyetérteni Molnár Erik álláspontjával, aki *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái* című könyvében Sztálin szóvátett téves felfogását a következőkkel akarja menteni:

»Sztálin 'A dialektikus és történelmi materializmusról' szóló munkájában az ellentétek egységének fogalmát mellőzi. Ennek az a magyarázata, hogy ez a munka rövid formában foglalja össze a dialektikus materializmus alapelveit. Ilyen ismertetésnél az ellentétek egységének fogalmát mellőzni lehet, mert annak kifejtett alakját, az ellentmondás törvényét kell a figyelem középpontjába állítani« [21].

Mivel magyarázható az a tény, hogy Sztálin az ellentmondás törvényét egyoldalúan fogta fel és mint az ellentétek harcát határozta meg?

Semmiképpen sem azzal, amivel Molnár Erik az SzKP XX. kongresszusa előtt írt könyvében magyarázza [22].

Feltehetően ez azzal magyarázható, hogy Sztálin ezzel akarta ideológiailag megalapozni azt a politikai axiómát, mely szerint az ellentétek minden körülmények között elkerülhetetlenül és szakadatlanul kiéleződnek. Mert aki nem látja, vagy nem akarja látni az ellentétek belső egységét, csak az ellentétek harcát, annak logikailag el kell jutnia az ellentétek elkerülhetetlen kiéleződésének álláspontjára.

Ez a sztálini axióma aztán bizonyos mértékig érvényesült a Szovjetunióknak mind a belpolitikájában, mind a külpolitikájában.

A Szovjetunió belpolitikájában ezen a helytelen elvi alapon nyugodott az osztályharc, de minden más társadalmi-politikai ellentét, még a pártonbelüli ellentét szüntelen élesedéséről szóló tétel is, amelyet Sztálin 1937-ben mondott ki azzal, hogy meghatározta a osztályharc elkerülhetetlen és szakadatlan kiéleződésének formuláját, azt, hogy az osztályharcnak még a szocializmus felépítése után is állandóan éleződnie kell [23].

Ebből a politikai axiómából aztán az következett, hogy mesterségesen kiélezték az ellentéteket, minden lehető módon fokozták az osztályharcot és ezen az alapon megszegték a szocialista törvényességet, megsértették a szocialista demokráciát stb. Kétségtelen, hogy hazánkban is a bizalmatlanságnak, a törvénysértésnek, az elkövetett hibáknak — a személyi kultusz mellett — a vázolt elméleti-ideológiai tévedés képezte az alapját.

Az ellentétek szakadatlan és elkerülhetetlen élesedéséről szóló tétel gyakorlati alkalmazása károsan hatott a Szovjetunió és hazánk külpolitikájára is, különösen abban, hogy kezdett elveszni a béke lehetőségeinek perspektívája, mert a háború eszerint elkerülhetetlennek tűnt.

Csak ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájában lényegében tagadva a háború elkerülhetőségének lehetőségét a »szóbanforgó« háború elhárításáról, »ideiglenes« elodázásáról, a »jelenlegi béke ideiglenes« fenntartásáról, általában a béke »ideiglenes« fenntartásáról beszél [24].

Amikor azonban az SzKP XX. kongresszusán felmerült az említett sztálini séma bírálata és bizonyítást nyert annak tarthatatlansága, egyes »modern« revizionisták (hazánkban Nagy Imre és revizionista társai) jogot formáltak arra, hogy most már »bátrabban« és »nyíltabban« mint azelőtt —, általában tagadják az osztályharc marxista—leninista elméletét, de különösen Leninnek az osztályharcra vonatkozó tanítását, mint idejét múltat, mint hasznavehetetlent. Az osztályharc marxista—lenini felfogásával szemben védelmükbe vették az »osztálybéke« régi, megszürkült jelszavát és azt mondták, hogy ezt az alapelvet kell a magyar sajátos viszonyokra alkalmazni. Az általános

osztálybéke előkészítésének és kivívásának ürügyén azonban, amellyel sajnos, sokakat sikerült megteveszteniök — egy nyílt ellenforradalmi lázadást szítottak és készítettek elő, olyképpen, hogy a népi demokratikus rendszer nyílt ellenségei, az ellenforradalmárok abban a közhangulatban és helyzetben »nyugodtan« szervezkedhettek és készíthették elő az ellenforradalmat. Sőt Nagy Imre és csoportja nemcsak elméletileg, hanem később gyakorlatilag is (az ellenforradalom napjaiban, amikor Nagy Imre volt a miniszterelnök) mindenben az ellenforradalmárokat segítette, azok kezébe játszották át a hatalmat, s így Nagy Imre és társai ténylegesen forradalmárokká váltak.

Mint kitűnik, az osztálybékéről szóló revizionista elmélet a gyakorlatban az ellenforradalmat és a kapitalizmus restaurálását jelentette. Mert úgy gondolták, hogy az osztálybéke egyenlő a »tiszta demokráciával«, amelyet csak egy ellenforradalommal, a nyugati imperialisták segítségével lehet kivívni és elérni. Egyszóval tehát ezek az újsütetű revizionisták egy nyugati mintájú »tiszta demokráciát« akartak, amelyben állítólag megszűnik az osztályharc és létrejön az osztálybéke.

Látható, hogy az osztályharc helyes, marxista—leninista értelmezésének kétirányú, kétoldalú helytelen elméleti értelmezése alakult ki és nem kétséges, hogy ebben a fő veszélyt a revizionizmus jelentette és jelenti.

De a fentiekből nemcsak az tűnik ki, hogy Sztálin helytelenül fogta fel az ellentmondás törvényét általában, hanem az is kiderül, hogy helytelenül határozta meg az ellentétek harcát is.

Az ellentétek harcának az a helytelen meghatározása, mely szerint az ellentétek elkerülhetetlenül és szakadatlanul kiéleződnek, abból is következett, hogy Sztálin az ellentétek harcát leegyszerűsítette, »az új és a régi, az elhaló és a születő, a sorvadó és a fejlődő« harcára.

Mint kiderül, Sztálin a filozófiai értelemben felfogott harcot, vagyis az ellentétek harcát leszűkítette és ezáltal eltorzította. Mert, mint már az ellentétek harcának meghatározásánál volt róla szó, az ellentétek harca nem mindig az új és a régi küzdelme, nem mindig erőszakos, pusztító, nem mindig élet-halál harc, hanem kifejezheti azt a tényt is, hogy a különböző, ellentétes oldalak, elemek, tulajdonságok, tendenciák, meghatározások stb. kölcsönösen kizárják egymást, kölcsönösen ellentmondanak egymásnak, ellentétben állnak egymással és meghatározott viszony alakul ki közöttük. Ilyen például a plusz és a mínusz, a negatív és a pozitív, a nő és a férfi stb., stb. ellentéteinek a »harca«. Persze ezek csupán egy meghatározott egységen belül fejezik ki az ellentétek harcát, vagyis csak azon belül kerülnek meghatározott viszonyba egymással. Mert mondjuk, a férfi és a nő egy meghatározott viszonya csak a házasságban valósul meg, de nem jelent feltétlenül marakodást a házastársak között, még kevésbé jelenti azt, hogy az egyik fél »megszüntesse«, »megsemmisítse« a másikat. Viszont a férfi és a nő meghatározott viszonya nélkül hamarosan kipusztulna az emberiség.

Nem ragaszkodom feltétlenül a példázat sokoldalúságához és tel-

jességéhez. Azt akarom csupán érzékeltetni, hogy a harc filozófiai értelmezésben igen általános meghatározása és kifejezése az ellentétek különböző kapcsolatának és kölcsönös viszonyának.

Az ellentét fogalmának helytelen felfogását bírálva, rá kell mutatnunk arra is, hogy egyáltalában téves az a felfogás, mely szerint az ellentét a kiélezett ellentmondás. Meg kell jegyezni, hogy Rudas László az *Elméleti színvonalunk emeléséért* című tanulmányában azon az állásponton volt, hogy »az ellentét nem egyéb kiélezett ellentmondásnál...« [25]. Ebben a kérdésben megtévesztően hatott Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkájának a következő tétele is:

»A vezető szervek helyes politikájának esetén azonban ezek az ellentmondások nem válhatnak ellentété, és itt nem kerülhet sor összeütközésre a termelési viszonyok és a társadalom termelőerői között« [26].

Ennek alapján úgy tűnik, hogy az ellentét kiélezett ellentmondást jelent.

Ezzel szemben Molnár Eriknek igaza van abban,

»hogy helytelen dolog az ellentmondást és az ellentétet a fejlődés különböző fokozatainak felfogni, és az ellentétet, mint kiélezett ellentmondást szembeállítani a közönséges ellentmondással. Ez nem csupán terminológiai kérdés, mert az utóbbi szóhasználat elhomályosítja a dialektikus összefüggéseket« [27].

Mélyebb elemzésben el kell jutnunk ahhoz a belátáshoz, hogy az ellentétet amikor úgy határozták meg, mint kiélezett ellentmondást, akkor összekeverték azt a konfliktussal, vagy helyettesítették a konfliktust az ellentéttel.

Ez lehet a magyarázata annak, hogy az SzKP XX. kongresszusával lezárult korszakban a konfliktus szinte még mint kifejezés is megszűnt a filozófiai irodalomban.

Már pedig feltétlenül hiba a konfliktus azonosítása az ellentéttel, vagy a konfliktus kizárása és annak az ellentéttel való helyettesítése. A konfliktus igenis filozófiai probléma, noha a konfliktusnak nagyon sok művészi-esztétikai vonatkozása van. (Nem térhetünk itt ki a konfliktus művészi-esztétikai vonatkozásaira, ezért csupán annak filozófiai összefüggéseit vetjük fel.)

Általában a konfliktus fogalmának tisztázásában abból az alapelvből kell kiindulnunk, hogy *minden konfliktus ellentét, de nem minden ellentét konfliktus*. Ezen az alapon azt kell mondanunk, hogy az ellentét és a konfliktus nem azonos fogalmak: azokat nem szabad összekeverni egymással [28].

Mi tehát a konfliktus?

A konfliktus nem más, mint a kifejtett, a kiélezett, a magasfeszültséget elért ellentét kifejezése, megnyilvánulása. Röviden: a konfliktus az ellentétek kiéleződésének kifejezője.

Ennek megfelelően az ellentét nem jelent mindig konfliktust, még az antagonisztikus ellentmondás sem. Mert például a kapitalizmusban a termelőerők jellege és a termelési viszonyok között mindig antago-

nizmus van, de ez az ellentét nem jelent mindig konfliktust, vagyis nem áll fenn mindig a termelési viszonyok és a termelőerők ellentétének a kiéleződése még a kapitalizmus körülményei között sem.

A konfliktus általában összefügg ugyan az antagonizmussal (az ellentétek kibékíthetetlenségével), de ne gondolja senki, hogy a konfliktus csak a társadalmi-gazdasági antagonizmus talaján keletkezhet. Mert például a szocializmusra (a felépült szocializmusról van szó) gazdaságilag és társadalmilag nem jellemző ugyan az antagonizmus, mégis van és lesz konfliktus a szocializmusban is. Ez abból következik, hogy a konfliktus nem más, mint az ellentét kiéleződésének kifejeződése. Viszont bizonyos (morális, ideológiai, politikai stb.) ellentétek kiéleződése a szocializmus körülményei között is lehetséges.

Tehát amikor azt bizonyítjuk, hogy az ellentét nem kiélezett ellentmondás, ugyanakkor nem tagadható az, hogy az ellentétek bizonyos körülmények között kiéleződhetnek, sőt ténylegesen ki is éleződnek (ez vonatkozik az osztályharc, a gazdasági-politikai és a nemzetközi élet területére is), de ebben az esetben már konfliktusról van szó.

Szükségesnek látszik itt azonban azt is megjegyezni, hogy természetesen a konfliktus, mint a kiélezett ellentét megoldásának, vagy feloldásának módja, nem egysíkú dolog. A konfliktusok feloldódhatnak nagy megrázkódtatások, esetleges katasztrófák közepette — hirtelen, de feloldódhatnak nagyobb megrázkódtatások, esetleges katasztrófák nélkül is — fokozatosan. A konfliktusok megoldása vagy feloldása mindig az adott konkrét társadalmi, gazdasági, politikai és egyéb szituációtól függ.

Az ellentmondás törvényének szélesebbkörű meghatározása szempontjából szükséges még egy probléma megvilágítása: *az ellentmondásban meglévő ellentétek belső egységének viszonylagosságáról és az ellentétek harcának abszolút jellegéről van szó.*

Lenin *A dialektika kérdéséhez* című tanulmányában behatóan foglalkozott ezzel a problémával. Lenin meghatározása szerint:

»Az ellentétek egysége (egybeesése, azonossága, hatásegyenlősége) feltételes, időleges, átmeneti, viszonylagos. Az egymást kölcsönösen kizáró ellentétek harca abszolút, mint ahogy abszolút a fejlődés, a mozgás« [29].

E lenini meghatározás alapján vizsgáljuk meg: mit jelent az ellentétek egységének viszonylagossága?

Az ellentétek egységének viszonylagossága lényegében kifejezi a következőket:

A tárgyakban és a jelenségekben meglévő ellentétek egy adott minőségi állapoton belül a maguk egységében léteznek, egymástól elválaszthatatlanok, egymással a legszorosabban összefüggenek. Ha hiányzik az ellentétek egyik oldala, egyik vonatkozása, akkor megszűnik a másik oldal, a másik vonatkozás is. Így például: élet nélkül nincs halál, halál nélkül nincs élet; fent nélkül nincs lent, lent nélkül nincs fent; könnyű nélkül nincs nehéz, nehéz nélkül nincs könnyű; bánat nélkül nincs boldogság, boldogság nélkül nincs bánat; burzsoázia nélkül nincs proletariátus, proletariátus nélkül nincs burzsoázia; impe-

rialisták nélkül nincsenek gyarmatok, gyarmatok nélkül nincsenek imperialisták; a háborúban támadás nincs védelem nélkül, védelem nincs támadás nélkül; előrenyomulás nincs visszavonulás nélkül, visszavonulás nincs előrenyomulás nélkül; győzelem nincs vereség nélkül, vereség nincs győzelem nélkül. Hasonló a helyzet minden más ellentéttel.

De az ellentéteknek ez a viszonylagos egysége csak egy meghatározott minőségi állapot esetén áll fenn, addig, amíg mennyiségi változás történik ugyan, de nem történik gyökeres minőségi változás. A minőségi változás esetén megszűnik, felborul az ellentétek belső egysége, de az új minőségnek megfelelően az ellentétek új egysége jön létre. Ez az egység azonban ugyancsak viszonylagosan áll fenn, s aztán megszűnik.

Egyszóval tehát: az ellentétek belső egységének viszonylagossága a nyugalom viszonylagosságát fejezi ki. De nem a nyugalom viszonylagosságából következik az ellentétek egységének viszonylagossága, hanem az ellentétek viszonylagos egységének következménye a nyugalom viszonylagossága.

Mit jelent ugyanakkor az ellentétek harcának abszolút jellege?

Az ellentétek harcának abszolút jellege lényegében a következőkben jut kifejezésre:

A tárgyakban és a jelenségekben meglévő ellentétes oldalak, tendenciák, törekvések stb. kölcsönösen kizárják egymást, nem tűrik meg egymást, mindig harcban állnak egymással — a fejlődés minden szakaszán, a mennyiségi változások, tehát az ellentétek belső egységének esetén épp úgy, mint a minőségi változások folyamatában és a minőség megváltozása után is.

Az ellentétek harcának abszolút jellege kifejezi a mozgás, a változás, a fejlődés abszolút jellegét. Vagyis az ellentétek abszolút harcának megfelelően a mozgás, a változás, a fejlődés is abszolút.

Az ellentétek viszonylagos egységének és az ellentétek abszolút harcának elemzése során Lenin utalt arra, hogy: *a dialektikában a relatív és az abszolút közötti különbség is viszonylagos (relatív).* Ez a meghatározás főleg azt jelenti, hogy az abszolútban is van relatív és a relatívban is van abszolút, e kettő különbsége tehát nem abszolút, hanem viszonylagos.

Ez a felfogás az ellentétek egységére és harcára vonatkoztatva kifejezi azt, hogy az ellentétek abszolút harcában megvan az ellentétek egységének viszonylagossága, és az ellentétek viszonylagos egysége egyben kifejezi az ellentétek harcának abszolút jellegét is. Ilyenformán az ellentétek viszonylagos egysége és az ellentétek abszolút harca közötti különbség relatív. Mert az abszolútban benne van a relatív és a relatív magában foglalja az abszolútot. Továbbá az ellentétek belső egysége az ellentétek harcához viszonyítva relatív és az ellentétek harca az ellentétek belső egységéhez viszonyítva abszolút.

Az ellentétek viszonylagos egységének, vagy az ellentétek abszolút harcának önmagában nem lenne semmi értelme.

Viszonyítás nélkül lehetetlen bárminek a meghatározása.

Következésképpen tehát az ellentétek egységének viszonylagosságát az ellentétek harcának abszolút jellegéhez és az ellentétek harcának abszolút jellegét az ellentétek viszonylagos egységéhez kell viszonyítani.

3. A gondolkodás dialektikus ellentmondása és a logika ellentmondási elve

Az ellentmondás törvényének eddigi elemzése és fejtegetése során főleg annak a dialektikának alapproblémájáról volt szó, amelyet Engels objektív dialektikának nevez. Vagyis az eddigiek során, noha a materialista szubjektív dialektika, a dialektikus logika és a dialektikus materialista ismeretelmélet néhány vonatkozása is előfordult, de elsősorban azt igyekeztünk megvilágítani, hogy az ellentmondás törvénye — mint objektív törvény — a természet és a társadalom, az egységes anyagi világ legáltalánosabb, egyetemes érvényű törvénye, amely az emberek akaratától és tudatától függetlenül is érvényesül és hat.

Most viszont arra kell figyelmet fordítanunk, hogy az egységes anyagi világban, a természetben és a társadalmi életben meglévő és érvényesülő objektív ellentmondás hogyan tükröződik az emberek tudatában, vagyis, hogy az emberi tudat képes-e egyáltalán az objektív ellentmondást felfogni és tükrözni. Pontosabban szólva azt kell megvizsgálnunk, hogy az objektív valóság ellentmondásainak tudati felfogása és tükröződése nem áll-e kibékíthetetlen ellentétben az elemi (formális) logika ún. ellentmondási elvével, hogy a tudat által felfogott és tükrözött dialektikus ellentmondás, amely egyébként a dialektikus logika szférájába tartozik, — és az elemi (formális) logika ellentmondási elve nem zárja-e ki egymást, nem szünteti-e meg egyik a másikat. Következésképpen azt a problémát kell megoldanunk és megvilágítanunk, hogy hogyan kell az objektív valóság ellentmondásait felfognunk, elgondolnunk anélkül, hogy logikai ellentmondást követnénk el.

Nézzük meg ezt a problémát először történeti fejlődésében.

A vázolt kérdéskomplexum a filozófia története során kifejezetten először *Aristoteles* filozófiájában, illetve *logikájában* jelentkezett.

Az ellentmondás kategóriájának történeti elemzésében volt már arról szó, hogy bár filozófiai alapfelfogásából és filozófiai rendszeréből logikusan következik az a mély belátás, hogy a világ tárgyai és jelenségei a tárgyakban és a jelenségekben rejlő ellentmondások által léteznek és mozognak, de maga *Aristoteles* meghatározott társadalmi okok miatt és megfelelő tudománytörténeti előfeltételek hiányában aligha volt ennek teljesen tudatában; hogy csupán filozófiai rendszerének és okfejtésének mély vizsgálata során fedezhetjük fel abban a dialektikát, s ennek során az ellentmondás dialektikus megalapozását, ami nála lényegében ösztönös és nem tudatos formában jelentkezett, és *Aristoteles* ingadozva az idealizmus és a materializmus, a metafizika és a dialektika között, végső soron idealista-metafizikus végkövetkeztetésre jutott. (Minden elevenség, mozgás és létezés *legvégső oka* a formák formája, a mozdulatlan mozgató, vagyis az isten) [30].

Mindezeken túlmenően most rá kell mutatnunk, hogy *Aristoteles*,

aki a formális (elemi) logika megalapozója volt, kidolgozva a helyes gondolkodás három alaptörvényét, nevezetesen az azonosság elvét (principium identitális), az ellentmondás elvét (principium contradictionis) és a kizárt harmadik elvét, vagyis a »két ellentmondó tétel közötti harmadik vagy középső kizárásának elvé«-t (principium exclusi terti sive medii inter duo contradictoria) — tudatosan lényegében az *elvont azonosság* álláspontját képviselte, s ebből az alapállásból kiindulva fejtette ki az ellentmondásra vonatkozó felfogását.

Hogyan értelmezte tehát Aristoteles *tudatosan* az ellentmondás problémáját?

Aristoteles szerint az ellentmondás logikai viszony két tétel, két ítélet között, amelyek közül csak az egyik lehet igaz. Pontosabban szólva Aristoteles úgy vélte, hogy két egymásnak ellentmondó tétel, két egymásnak ellentmondó ítélet nem lehet egy és ugyanazon vonatkozásban igaz. Képletben kifejezve: logikai értelemben nem mondható, hogy A est A is és non — A is, tehát B is, C is.

Ezen logikai alapelvvel kapcsolatban a következő megállapítások szerepelnek Aristoteles *Metafizika* című művében:

»... az egymásnak ellentmondó állítások nem lehetnek egyszerre igazak...« [31].

A logika ellentmondási elvének teljes és pontos aristotelesi meghatározása így hangzik:

»... lehetetlen, hogy egy és ugyanaz az állítmány egy és ugyanazon alanyhoz egyszerre és ugyanazon vonatkozásban — s hogy a logikai ellentvetéseket kikerüljük, tételezzük fel, hogy a többi szükséges határozmányokat is megjelöljük itt, — hozzá is tartózhassék, meg ne is« [32].

Általában véve tehát Aristoteles azon a véleményen volt, hogy csak a helytelen gondolkodásban vannak ellentmondások, a helyesben nincsenek; csak a helytelen gondolkodás tartalmaz logikai ellentmondásokat, a helyes gondolkodás viszont nélkülözi a logikai ellentmondásokat.

Aristoteles szerint továbbá a logika ellentmondás elve (ellentmondás törvénye) mind a létezésre, mind az emberi gondolkodásra egyaránt érvényes, tehát egyetemes érvényű.

Az ellentmondási elvet Aristoteles *a létezésre, a létre* vonatkoztatva, a következőket írta:

»Van a létezőkben egy elv, melyre nézve nem lehet tévedni, sőt mindig ennek az ellenkezőjét vagyunk kénytelenek tenni, azaz igazat mondani, s ez az: lehetetlen, hogy ugyanaz a dolog egy időben létezzék is, meg ne is létezzék. S ez másra éppígy érvényes, ha ilyen ellentét áll fenn köztük« [33].

Ugyanerről írta még a következőket:

»Lehetetlen ugyanis, hogy valaki abban a véleményben legyen, hogy ugyanaz a dolog van is, meg nincs is, mint ahogy némelyek állítása szerint ezt Herakleitos tanította« [34].

Aristoteles tehát úgy vélekedett, hogy az objektív valóságban, a létező világban nincsenek, nem lehetnek ellentmondások és ő egészen

természetesnek tartotta, hogy az objektív valóság (a létezés), valamint a gondolkodás (az emberi tudat) alaptörvénye (!) abszolút meg-egyezik, *azonos* egymással. A vázolt alapelveket betetőzve, végül Aristoteles az ellentmondási elvet (principium contradictionis) az emberi gondolkodás és általában a létezés (az objektív valóság) kétségbevonhatatlan, megcáfolhatatlan eivének, *axiómának* tekintette.

A kiinduló problémákban szereplő kérdés-komplexummal kapcsolatban tehát Aristoteles két tételt állított fel. Nevezetesen:

1. az objektív valóságban (a létezésben) nincsenek (nem lehetnek) ellentmondások,

2. ebből következően ellentmondások semilyen fokon és semilyen vonatkozásban, semilyen összefüggésben és semilyen értelemben nem is gondolhatók, vagyis a tudatban egyáltalán nincsenek (nem lehetnek) ellentmondások [35].

Bár kétségtelen tény, hogy a filozófia története során voltak, akik szembefordultak ezen aristotelesi axiómának különösen a létre, az objektív valóságra vonatkozó részével, mint például az ó-görög atomista-materialista Epikuros, aki történetesen azt mondta, hogy a denvér madár is, meg nem is, egyes növényekről pedig, hogy azok fák is, meg nem is; de végső elemzésben, persze sok esztben eltorzított, elsekélyesített, értékes elemeitől megfosztott formában. — Aristoteles alapfelfogása az ellentmondás elvére vonatkozóan döntő befolyást gyakorolt a logikára, lényegében uralkodó szerepet játszott a logikai irodalomban, s megmásíthatatlan, megdönthetetlen elvnek (axiómának) tekintették egészen Hegelig.

Hegel megalkotva a *dialektikus logikát*, a leghatározottabban leszámolt és végzett az aristotelesi formális (elemi) logikában szereplő ellentmondási elvvel. A már említett aristotelesi kettős tétel első felét (az első tételt) Hegel abszolút módon elutasította.

Hegel szerint ugyanis — szemben Aristoteles formállogikai felfogásával — magukban a dolgokban, a való világban vannak ellentmondások. Hegel felfogásában tehát — mint már az ellentmondás történeti elemzésében rámutattunk — az ellentmondások reálisan léteznek és érvényesülnek [36].

Hegel rámutatva arra, hogy *az ellentmondás a konkrét azonosság, a különbség és az ellentét útján alakul ki* —, kidolgozta az azonosság, a különbség (a különbözőség) és az ellentét, valamint az ellentmondás dialektikus logikai viszonyát [37].

Ennek során kifejtette, hogy a konkrét azonosságból ered (következik, folyik, alakul ki) a különbség (a különbözőség), amely bár még nem kifejtett formában, de csiraszerűen magában foglalja az ellentmondást, s ezért Hegel a különbséget (a különbözőséget) minden tevékenység és minden önmozgás »ősoká«-nak tekintette.

A különbség (a különbözőség) és az ellentmondás között ugyanis ott van még az *ellentét*, amely nem más, mint *kiélezett különbség*. Vagyis Hegel szerint az ellentétben a különbség kiéleződik és betetőződik, azaz az ellentét a legnagyobb különbséget jelenti. Az ellentmondást viszont kiélezett ellentétnek is *nevezte*.

Hegel tehát egyrészt fokozatilag megkülönböztette az azonosságot, a különbséget, az ellentétet és az ellentmondást egymástól, másrészt meghatározta ezek dialektikus logikai kapcsolatát és kölcsönös viszonyát, de Hegelnek semmiképpen nem sikerült valami lényeges különbséget kimutatnia az ellentmondás és az ellentét között.

Hegel az így felfogott ellentmondást úgy tekintette, mint a valóságnak, a reális világ mozgásának, változásának és fejlődésének általános törvényszerűségét.

De hogyan áll Hegelnél az ellentmondás a gondolkodásban? Vagyis logikai értelemben hogyan fogta fel Hegel az ellentmondást? A jelen problémára vonatkoztatva: milyen volt Hegel viszonya az aristotelesi kettős tétel második feléhez, a második tételhez?

Válaszoljunk erre Hegel szavaival:

»A világot általában az ellentmondás mozgatja, s *nevetséges azt mondani, hogy az ellentmondás nem gondolható.* (A kiemelés tőlem: F. P.) A helyes ebben az állításban csak az, hogy az ellentmondásnál meg nem állhatunk s hogy az megszünteti magát önmaga által. A megszüntetett ellentmondás azonban nem az elvont azonosság, mert ez maga is csak egyik oldala az ellentétének« [38].

Figyelemre méltó, hogy Hegel a fenti kérdésre a választ polemikus formában fogalmazta meg, és félreérthetetlen határozottsággal számolt le azzal az aristotelesi tétellel, mely szerint semmiféle ellentmondás nem gondolható el.

Hegel szerint tehát az ellentmondást a dialektikus gondolkodás (Hegel kifejezésével: a »spekulatív gondolkodás«) révén fel lehet (és fel is kell) fogni és el lehet (és el is kell) gondolni.

De Hegel »leszámolva« mindkét aristotelesi tétellel, az ellenkező végletbe jutott. Ugyanis a gondolkodásban *minden* ellentmondást megengedhetőnek tartott, még a logikai ellentmondásokat is. Vagyis Hegel a logikai ellentmondás elvét elvetette, és a logikai ellentmondásokat a gondolkodásban — helytelenül — megengedhetőeknek tartotta [39].

Aristoteles tehát úgy vélte, hogy az objektív valóságban (a létező világban) nincsenek és nem lehetnek dialektikus ellentmondások, és azok nem is gondolhatók el; Hegelnél viszont hiányzik a logika ellentmondási elvének *helyes* értelmezése, méltatása és megvilágítása.

Ezekben a kérdésekben mélyreható különbség, sőt ellentét áll fenn egyrészt Aristoteles és Hegel felfogása, másrészt a marxista—leninista filozófia között.

Mert a marxizmus—leninizmus elismeri és kellőképpen méltatja mind az elemi (a formális) logika, mind a dialektikus logika létjogosultságát és jelentőségét, valamint pontosan meghatározza az elemi (a formális) logika és a dialektikus logika viszonyát és kölcsönös kapcsolatát. Mindezekről a jelen probléma tárgyalásában konkrétan lesz majd szó.

Ami viszont a fenti kérdéskomplexummal kapcsolatos marxi—lenini filozófiai álláspontot illeti, e helyen a következőkre kell figyelmet fordítanunk:

Marxi—lenini értelemben kétféle ellentmondást különböztetünk

meg: a dialektikus ellentmondást, amely a materialista dialektika, a dialektikus logika és a dialektikus materialista ismeretelmélet tárgykörébe tartozik, valamint a *logikai ellentmondást*, amellyel az elemi (a formális) logika foglalkozik.

Hogyan kell tehát a dialektikus ellentmondást és a logikai ellentmondást megkülönböztetni egymástól? [40].

A logikai ellentmondás és a dialektikus ellentmondás megkülönböztetésének voltaképpen az az értelme és abban áll a jelentősége, hogy az *előbbi* megengedhetetlen a helyes gondolkodásban, az *utóbbi* viszont éppen a helyes gondolkodás tartalmazza és kell is tartalmaznia. Következésképpen, a logikai ellentmondás kizárja és lehetetlenné teszi a helyes emberi gondolkodást, — a dialektikus ellentmondás pedig lehetővé teszi és feltételezi a helyes emberi gondolkodást.

Mindezekre nézve Lenin egyértelmű és világos magyarázatot adott. Lenin ugyanis *A marxizmus karikatúrájáról* című polémiájában határozottan leszögezte, hogy: logikai ellentmondásnak — persze, helyes logikus gondolkodás esetében — *sem* a gazdasági, *sem* a politikai elemzésben nem szabad lennie [41]. Vagyis Lenin ebben az utalásban figyelmeztet arra, hogy logikai ellentmondásoknak a helyes gondolkodásban semilyen értelemben és semilyen vonatkozásban nem szabad előfordulniok, nem szabad lenniök.

Lenin azonban más összefüggésben és más vonatkozásban határozottan és mélyértelműen kifejtette, hogy *a helyes emberi gondolkodásnak igen is fel kell fognia, el kell gondolnia és tartalmaznia kell a logikai ellentmondásokat*. Lenin erre a *Filozófiai füzetek*-ben több helyütt is felhívta a figyelmet, de különösen figyelemre méltó az a már idézett meghatározás, mely szerint: a tulajdonképpeni dialektika annak az ellentmondásnak a tanulmányozása, amely *magában a tárgyak lényegében* rejlik [42].

Nos, e lenini meghatározásból minden kétséget kizáróan kitűnik, hogy a gondolkodás dialektikájának (Engels megfogalmazásában a szubjektív dialektikának) az objektív valóságban meglévő (a tárgyak lényegében rejlő) ellentmondásokat kell tanulmányoznia és tükröznie. Vagyis a dialektikus gondolkodásnak az objektív valóság dialektikáját, — végső elemzésben a tárgyak és jelenségek lényegében rejlő objektív ellentmondásokat — kell tanulmányoznia és megértenie, felfognia és tartalmaznia. Minthogy a helyes gondolkodásnak objektív igazságokat kell tartalmaznia, s mivel az objektív igazság nem más, mint a tudatnak, az emberi gondolkodásnak az a tartalma, amely megfelel az objektív valóságnak, amely *helyesen, hűen* tükrözi az objektív valóságot, (s természetesen a tárgyak és jelenségek lényegét is), amely egyezik (egyezik és nem megegyezik) az objektív valósággal, — ezért éppen abban az esetben helyes a gondolkodás, ha felfogja és tartalmazza a tárgyak és jelenségek lényegében rejlő dialektikus ellentmondásokat. *A helyes, az igazi emberi gondolkodás tehát elképzelhetetlen dialektikus ellentmondások nélkül.*

Ilyenformán megállapíthatjuk, hogy Lenin az emberi gondolkodásra vonatkoztatva határozottan megkülönböztette egymástól a logi-

kai ellentmondásokat (ezek megengedhetetlenek) és az objektív valóság ellentmondásait visszatükröző dialektikus ellentmondásokat (ezek nélkül lehetetlen a helyes gondolkodás).

Mi következik a logikai ellentmondás és a dialektikus ellentmondás fent vázolt megkülönböztetéséből?

Milyen szempontból, és milyen vonatkozásban lehetne (kellene) még megkülönböztetni a logikai ellentmondást és a dialektikus ellentmondást egymástól?

A logikai ellentmondás és a dialektikus ellentmondás megkülönböztetésénél figyelemmel kell lennünk arra, hogy egyrészt az elemi (formális) logika ún. ellentmondási elvének meghatározása esetén *negatív* ítélettel (tétellel) van dolgunk, másrészt a gondolkodásra vonatkoztatott dialektikus ellentmondás fogalmi meghatározása pedig *pozitív* tételt (ítéletet) fejez ki.

A logikai ellentmondás elvének fogalmi meghatározása tehát negatív ítélettel fejezhető ki. Ebből a szempontból is indokoltnak és helyesnek tartom azt a terminológiai korrekciót, melyet Fogarasi Béla akadémikus *Logika* című munkájában eszközölt, s amelyben megállapítja, hogy a logikai ellentmondás elvének hagyományos elnevezése: az ellentmondási elv (principium contradictionis) kifejezés helytelen, sőt félrevezető. »Valójában — írja Fogarasi Béla akadémikus — Aristoteles azt állítja, hogy a létezőben ellentmondás *nincsen* és *nem gondolható*. Tehát *nem-ellentmondási elvről*, a nem-ellentmondás elvéről kell beszélni, s a következőkben a szabadság kedvéért ezt a kifejezést is fogjuk használni.« [43].

A fenti terminológiai korrekciót is figyelembe véve, azt kell mondanunk, hogy az elemi (a formális) logika ún. ellentmondás törvénye, helyesebben a logika nem-ellentmondási elve *negatív törvény*, amely azt fejezi ki, hogy formállogikai szempontból a helyes emberi gondolkodás nem tartalmazhat ellentmondásokat.

Ámde ezzel a negációval, ezzel a korlátozással a nem-ellentmondás logikai törvénye egyszersmind megköveteli azt a *pozitív* tételt (ítéletet), amely megállapítja, hogy milyen összefüggésben és vonatkozásban tartalmazhat mégis a helyes, az igaz, a logikus, a dialektikus stb. emberi gondolkodás ellentmondásokat. Vagyis az a negatív ítélet (tétel), mely szerint a helyes gondolkodás nem tartalmazhat logikai ellentmondásokat, már utal arra a pozitív ítéletre (tételre), amely megállapítja, hogy a gondolkodás akkor helyes, ha visszatükrözi az objektív valóság ellentmondásait, tehát ha dialektikus ellentmondásokat tartalmaz.

Ezen negatív tételből (az elemi logika nem-ellentmondás törvényéből) következő pozitív tétel meghatározása azonban már kívül esik az elemi (a formális) logika hatókörén, és a dialektikus logika tárgykörébe tartozik. Az elemi (a formális) logika átmenete a dialektikus logikába, az elemi (a formális) és a dialektikus logika kapcsolata ezen esetben rendkívül szembetűnő és nagyon pontosan megfigyelhető.

A gondolkodás dialektikus ellentmondásának az a fogalmi meghatározása tehát, hogy a helyes gondolkodásban az objektív valóság dialektikus ellentmondásai tükröződnek, a dialektikus logika tárgy-

körébe tartozó pozitív törvényt fejez ki, amely nem áll logikai ellentmondásban az elemi (a formális) logika nem-ellentmondási elvével, a nem-ellentmondás törvényével. Pontosabban szólva, *ellentmondás van ugyan az elemi logika nem-ellentmondás törvénye és a dialektikus logika ellentmondás törvénye között*, mert az egyik mint negatív törvény *kizárja* a helyes gondolkodásból a *logikai ellentmondásokat*, a másik pedig mint pozitív törvény *megköveteli* a helyes gondolkodásban a *dialektikus ellentmondásokat*, vagyis a negatív és a pozitív ellentmond egymásnak, *de ez az ellentmondás nem logikai, hanem dialektikus ellentmondás*. A dialektikus ellentmondás viszont — mint már kifejtettük — a helyes gondolkodás számára megengedhető, sőt csakis a dialektikus ellentmondás elgondolása, felfogása, megértése útján valósulhat meg a helyes emberi gondolkodás. A dialektikus ellentmondás jelentkezése a helyes emberi gondolkodásban tehát szükségszerű. Az objektív valóság (a természet és társadalom) dialektikus ellentmondásainak feltárása, megismerése és gondolati tükrözése nélkül nem lehet elképzelni helyes emberi gondolkodást, s mert a dialektikus gondolkodás az objektív valóságot és ennek során a tárgyak és jelenségek lényegében rejlő ellentmondásokat tanulmányozza és tükrözi, ezért a helyes gondolkodásnak szükségszerűen tartalmaznia kell a dialektikus ellentmondásokat. De ugyanakkor a helyes gondolkodás semilyen fokon és semilyen formában sem tartalmazhat logikai ellentmondásokat.

Ez a lényeg, és ebben kell megjelölnünk a materialista dialektika, a dialektikus logika, a dialektikus materialista ismeretelmélet tárgy-körébe tartozó dialektikus ellentmondás, — szűkebb értelemben a helyes gondolkodásra vonatkozó dialektikus ellentmondás — és az elemi (a formális) logika tárgykörét alkotó logikai ellentmondás, — a nem-ellentmondási elv — viszonyának marxista—leninista felfogását és meghatározását.

J E G Y Z E T E K

Általános megjegyzés: az itt megjelent írás egy kéziratban lévő hosszabb dolgozat II. fejezetének három pontját tartalmazza.

- [1] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 339. oldal. Szikra, 1954.
- [2] Uo. 197. oldal.
- [3] Uo. 241. oldal. (Lenin ezeket a tételeket Hegel dialektikájának elemzése alapján fejt ki.)
- [4] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 176. oldal. Szikra, 1955.
- [5] Engels: *A természet dialektikája*, 80. oldal. Szikra, 1952.
- [6] Lenin művei 21. kötet, 43. oldal. Szikra, 1951.
- [7] Lenin a *Filozófiai füzetek* 116. oldalán idézi Hegelt.
- [8] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 246. oldal.
- [9] Engels: *A természet dialektikája*, 79. oldal.
- [10] Uo. 257. oldal.
- [11] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 340. oldal.
- [12] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 179. oldal.
- [13] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 196—197. oldal. (Vö. Lenin fejtegetését Mao Ce-tung *A népen belüli ellentmondások helyes megoldásáról* című munkájának megfelelő részeivel. Külön kiadás, 18. oldal. Kossuth, 1957.)
- [14] Marx: *A tőke*. I. kötet, 55—56. oldal. Szikra, 1955.

- [15] Lenin művei 25. kötet, 496. oldal. Szikra, 1952.
- [16] Lenin: *Filozófiai füzetek* című művében idézi Hegelt.
- [17] Ma Ce-tung: *Az ellentmondásról*. Válogatott művei, 2. kötet, 449. oldal. Szikra, 1953.
- [18] A lenini idézet ezen fordítása megtalálható Fogarasi Béla *Tudomány és szocializmus* című könyvének 87. oldalán. Más fordításban ugyanez megtalálható Lenin: *Filozófiai füzetek*, 219. oldalán.
- [19] Vö. Fogarasi Béla akadémikus *A marxista ismeretelmélet kérdései* című előadásával. Megtalálható Fogarasi Béla *Tudomány és szocializmus* című könyvében.
- [20] Sztálin felfogásának bírálatával kapcsolatos Fogarasi Béla *A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és az ideológiai tudományok néhány kérdése* című akadémiai előadása. (Megjelent az »Akadémiai Közlöny« VIII. kötetének 1. számában.)
- [21] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 176. oldal.
- [22] Molnár Erik idézett felfogását Fogarasi Béla is bírálat tárgyává tette az említett előadásában. (A bírálat megtalálható az »Akadémiai Közlöny« VIII. kötetének 1. számában, a 38. oldalon. Akadémiai Kiadó, 1956.)
- [23] Lásd Sztálin: *A pártmunka fogytékosságairól* című beszámoló 7. pontját.
- [24] Vö. Sztálin *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkáját az SZKP XX. kongresszusán elhangzott felszólalásával.
- [25] Rudas László: *Elmélet és gyakorlat*, 172. oldal. Szikra, 1950.
- [26] Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. 67. oldal. Szikra, 1953.
- [27] Molnár Erik: *A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái*, 183. oldal.
- [28] A konfliktus filozófiai problémáira vonatkozóan lásd A. M. Minaszjan *K bozroszu o protyivorecsii mezsdü formoj i szogyerazsanyijem* című cikkét. (Megtalálható a *Voproszi Filozofii* című folyóirat 1955. évf. 4. számában, oroszul.)
- [29] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 340. oldal.
- [30] Mindezekkel a dolgozat I. fejezetének első pontja foglalkozik részletesebben.
- [31] Aristoteles: *Metafizika*, IV. könyv, 6. fejezet, 1011/b. (Aristoteles *Metafizika* című művéből vett idézetek Halasy-Nagy József fordításában kerültek közlésre.)
- [32] Aristoteles: *Metafizika*, IV. könyv, 3. fejezet, 1005/b.
- [33] Aristoteles: *Metafizika*, XI. könyv, 5. fejezet, 1062/a.
- [34] Aristoteles: *Metafizika*, IV. könyv, 3. fejezet, 1005/b.
- [35] Fogarasi Béla: *Logika*, 54. oldal. Akadémiai Kiadó, 1955.
- [36] Hegelnek az ellentmondásra vonatkozó felfogásával a dolgozat I. fejezetének 2. pontja is foglalkozik.
- [37] Fogarasi Béla: *Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában*. (Magyar Filozófiai Szemle I. évfolyam, 1. szám.)
- [38] Hegel: *Enciklopédia*, I. kötet, 198. oldal. Akadémiai Kiadó, 1950.
- [39] Fogarasi Béla: *Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában*. (Uo.)
- [40] A gondolkodás logikai és dialektikus ellentmondásának értelmezésére és felfogására vonatkozólag vö. Fogarasi Béla és Szigeti József álláspontját. (Fogarasi Béla: *Logika*, II. fejezet 2. §. és *Az ellentmondás felfogása Hegel Logikájában*. Szigeti József: *A Marx-előtti filozófia története*. I. rész, 168—169. oldal. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1955.)
- [41] Lenin művei, 23. kötet, 33. oldal. Szikra, 1953.
- [42] Lenin: *Filozófiai füzetek*, 241. oldal.
- [43] Fogarasi Béla: *Logika*, 50. oldal.